

Kollégák és csapattársak – a konformitás egy különös formájáról

„Az intellektuális Gonosz bármely helyzetből terjesztheti ezt a járványt, de a legmegfelelőbb a *hatalmi* helyzet. A Gonosz démoniségének, vonzerejének egyébként is köze van a hatalomhoz. Ez lehet a politikai pozícióból fakadó hatalom, a tudás hatalma vagy a jellem (akarat) hatalma. Nem szükséges a Gonosz erőinek olyan visszataszító jelképeire gondolni, amilyen Hitler és Sztálin, ahhoz, hogy el tudjuk képzelni a Gonosz és a hatalom szimbiózisát. Mindannyian találkoztunk már olyan emberekkel, akik rossz maximáikkal felébresztik az emberekben szunnyadó „alvilágot”, s ezáltal minden élőlényt tönkretesznek maguk körül. Csupán a véletlen műve, hogy olyan helyzetben vannak-e ezek az emberek, amelyből egész nemzeteket, fajokat, társadalmi osztályokat képesek tönkretenni, vagy romboló erejük csak egy kis körön belül érvényesül. Ha a Gonosz csupán mezítelen erő volna, ki ne tudna ellenállni neki? A Gonosz azonban kísértés is, s a kísértésnek csupán azok tudnak ellenállni, akik következetesen jó maximákat követnek, és így sohasem vehetők rá arra, hogy rosszakat fogadjanak el. Jó maximák nélkül még a jó szándékú emberek is becsaphatók, sőt akár a rossz maximák bűvkörébe is vonhatók.”¹

58

„– Igaza van, Rambert, valóban igaza van, és a világ minden kinciséért sem akarnám eltéríteni attól, amit most tenni akar, s ami szerintem jogos és helyes. Mégis, meg kell mondanom önnek: nem hősiességről van szó abban, ami itt történik. Becsületességről van szó. Lehet, hogy nevetséges ez az eszme, de az egyetlen módja a pestis elleni küzdelemnek: a becsületesség. – Mi az, hogy becsületesség? – kérdezte Rambert hirtelen komolyra vált arccal. – Nem tudom, általában véve mi. Az én esetemben azonban tudom, az, hogy csináljam a mesterségemet.”²

A konformitás egy különös formájának értékelem azt a magatartást, amely nem közli szakmai és morális megvetését az autokratikus hatalom reprezentánsaival, pedig megtehetné. Belátom, hogy sok szempontból nem ez a legégetőbb baj egy antihumánus rezsimmal kapcsolatban, de amellett érvelek, hogy éppen eléggé súlyos következményekkel jár és meglehetősen általános.

Ismeretes, hogy a diktatórikus rendszerek mindenkit részessé tesznek. Kisebb-nagyobb mértékben mindenkit bemocskolnak. Nem állíthatjuk azonban, hogy ez azt is jelentené, hogy nincs morális felelősségünk az ilyen rezsiben élés természetét illetően.

¹ Heller Ágnes: *Általános etika*. Filum, 1994, 211. o.

² Albert Camus: *A pestis* (1947). Regények és elbeszélések. Európa, 1983, fordította: Győry János, 382. o.

Autoriter hatalmi szándékokat támogatni morálisan rossz. Mindig van választási lehetőségünk másként cselekedni. Még totális diktatúrában is megőrizhető a belső szabadság, a diktatúrával azonosulás még akkor sem szükségyszerű, amikor az ellenállás súlyos vagy elviselhetetlen terhet jelentene.

Nem az ellenállásról lesz szó ezúttal. Bármennyire fontos is lenne a lehetséges ellenállás mintázatairól és lehetőségeiről világosabb képpel rendelkezni, ez az írás még csak az autoriter rezsím szimbolikus támogatásának megvonasáról szól. Ami fontos feltétele lenne bármilyen demokratikus ellenállásnak. Három évtizeddel egy másik autokrácia bukása után még mindig erős a hajlam a félreértésre. Gyanítom, túl kevés idő telt el ahhoz képest, hogy az alárendelődés és konformitás reflexei milyen mélyen ágyazódtak be. Ezért előrebocsátom a lehető legegyszerűbben, hogy miről van szó: az autokratikus rezsím létrehozóit és működtetőit megvetés illeti. A diktatórikus állam magas szintű politikai pilléreiről van szó, kormánytagokról, a közjogi intézményrendszer vezetőiről, a valaha alkotmányos funkciókat ellátó intézmények vezetőiről, akik elsősorban politikai munkát végeznek a rezsím fenntartása érdekében. Morálisan igazolható ez a megvetés, hiszen tudatosan állnak egy antihumánus, populistá rezsím, pontosabban a vezér szolgálatában. Ezért a vágyott szolgálatért feladták szakmai elveiket, miközben minimális kockázattal mondhattak volna nemet. Bármelyikük lehetne tisztességes ügyvéd, egyetemi oktató, orvos stb. De a hatalom közelségét választották, ismerve a vezér által létrehozott rezsím természetét.

Mi az alapja a megvetésnek, milyen erkölcsi maximára hivatkozva állíthatjuk, hogy igazolható az az állítás, hogy az Orbán-rezsím szolgálai működtetői megvetést érdemelnek? Az *erkölcsi autonómia* biztosításának esélyei szempontjából az eddigi tapasztalatok alapján a korlátozott hatalom intézményrendszere az egyetlen lehetőség. Az autoriter rezsímek ezzel szemben a hatalom morális kiüresítését, pusztá *amoralitást* állítanak. A korlátlan hatalom, bármilyen ideológia nevében is teszi, az autonómia megölésének amorális eszköze. Az Orbán-rezsím is zavaros erkölcsi elemeket aggat magára, miközben a hatalom korlátlanságát nyíltan felvállalja, ami nyilvánvaló ellentmondás, pontosabban hazugság.

A megvetés az állami hatalom birtokosait illeti, mert az új magyar autokrácia az állam hatalmának eltorzításával azonos. Az Orbán-rezsím egyetlen eleme sem független az állami erőszaktól, oligarchikus rendjét állami forrásokból, az állami szabályok megváltoztatásával hozta létre, az állami eszközrendszer nélkül sem gazdasági, sem kulturális hatalma nem lenne. Az orbáni autokratikus állam politikai működtetői a demokrácia ellenségei. Bármekkora szolgálatot tesz is egy lojális intézményvezető ebben a rendszerben, morális felelőssége nem mérhető az állami politikai hatalom birtokosaiéhoz. A központi politikai hatalom jellegadó, meghatározó tényező: a rezsím nem működne kormánytagok nélkül, de jól meglenne rektorok és kancellárok nélkül, nem működne a közjogi intézmények nélkül, de működne múzeum- és kórházigazgatók nélkül, nem működne a Médiatanács nélkül, de működne főszerkesztők nélkül. Azt majd a szakmáknak kell eldönteniük, hogy a lojalitás mennyire veszélyeztette a szakmai értékeket és

autonómiákat. A szimbolikus megvetés azonban nem rájuk, hanem az állami, politikai főhatalom kádereire, a rezsím működtetőire vonatkozik. Az autokratikus hatalom esélye szempontjából döntő különbség van egy mégoly lojális szakmai intézmény vezetője és egy miniszter, alkotmánybíró, kúriai elnök, ombudsman, legfőbb ügyész között. Az autokratikus állam reprezentánsainak szimbolikus elutasítása nehezebbre eshet sokaknak. Nem is feltétlenül kockázatmentes pozíciókban ülők esetében. A demokratikus, jogállami és humánus társadalmi értékek hosszú távú regenerálódása szempontjából azonban súlyos jelentősége van. Nem tehetünk úgy, mintha a nyers, antidemokratikus hatalmi akarat vitaképes lenne a modern jogállam politikai elveivel szemben. Az egyensúlytalanságot az okozza, hogy az elvek tisztelete a pusztá erőszakkal szembesül, a küzdőtéren nincsenek demokratikus szabályok. Ezen a pályán legfeljebb morális előnyük lehet azoknak, akik képesek szimbolikusan is elutasítani a hatalommal való visszaélés legmagasabb formáját, az állami hatalom autokratikus eltorzítását.

60

Előfordul, hogy nem teljesen világos a politikai rendszer természete, tehát gondot okoz a lojalitás, alárendelődés morális megítélése. Egy tömeggyilkos diktátor támogatásáról viszonylag világos erkölcsi ítéletünk lehet, egy korrupt és hazug populista rezsimmel barátkozás értelmezése lehet bonyolultabb. Számosan lehetnek olyanok, akik azért támogatnak egy autoriter rezsimet, mert elhiszik a vezér hazug vagy hagymázos szövegelését, képesesnek, sőt karizmatikusnak látják vezérüket. Nem érzékelik vagy nem fontos számukra a demokrácia, jogállami elvek hiánya. Ezzel a mindig jelen levő alárendelődéssel most nincs dolgunk. Feltéve, hogy nem jogászokról van szó, mert az ő esetükben ez az érzéketlenség szakmai hiba. Ugyanakkor a korlátlan hatalom amoralitásában való tévedés ilyen történelmi tapasztalatokkal a hátunk mögött sokkoló.

Azok a magatartásminták bonyolultabbak, amelyek mögött okkal feltételezhetjük a rezsím természetének felismerését, a fenntartásokat, az egyet nem értést, másrészt ugyanezek aktív gesztusokat tesznek, alkalmazkodnak, hozzájárulnak, segítenek, működtetik. Ezekben az esetekben okkal feltételezhetjük a kognitív zavart. A rezsím természetének felismerése elvárható néhány professzió esetében. Szakmai hiba, felelőtlenség vagy alkalmatlanság ebben tévedni. Ma a közjogi rendszer csúcsein már nem tévedésről van szó, hanem a vezér amorális akaratának szolgai teljesítéséről, a szakmai és erkölcsi szabályok tudatos semmibe vételéről. Nem véletlen a súlyos kontraszelekció, amely mára látványos méreteket öltött. Semmi szakmai kihívás nincs a parancsok teljesítésében.

De nemcsak a rezsím működtetőinek morális felelősségéről beszélek most, hanem a kívül-, de hozzájuk szakmailag, intézményesen, társadalmilag közel állókérről is. Nagyobb a feszültség tehát azok esetében, akik felismerik, sőt kritizálják is a rezsím szembenállását a szakmai és morális értékekkel, azonban gyakran ezzel ellentétesen cselekszenek. Kritikájukat visszafogják, privát terekre szorítják, együttműködnek, élvezik a benne levés előnyeit, hozzájárulnak, legitimálják azt, amivel nem értenek egyet. Különböző okai, igazo-

lásai lehetségesek az ilyen meghasonlásnak: félelem, karriervágy, személyes kapcsolatok, anyagi előnyök, pszichológiai kényelmesség stb. Ez az erkölcsi következetlenség hiteltelenné teszi szakmai kritikájukat, valószínűtlenné teszi a szolidaritást, nehezíti a kollektív ellenállás hatékony formáinak kialakulását. Sok szempontból, akaraton kívül ők a rezsimek fontos pillérei, mert természetessé teszik az igazodást, az alternatívák hiányát sugallják. Szakmai becsületüket kockáztatják.

Nem igaz, hogy nem lehetséges tisztességes szakmai munkát végezni nem demokratikus rezsimekben. Azt sem mondjuk, hogy az ellenállás hiánya morálisan kétséges. Csak annyit állítunk, hogy a személyes előnyökért tanúsított többletlojalitás hiba. Etienne De La Boétie 16. század közepén írt költői beszéde az önkéntes szolgaságról a szabadság dicsőségére a zsarnokok ellen pontosan érzékeltette kortársaival és az utókorral, hogy miben áll a zsarnokok titka. A megszokás, a személyes hasznok, a kölcsönös félelem cinkossá tesz. A zsarnokság a lélek elkorcsosulását segíti, már nincs készség a tettere, nagy cselekedetekre, „szívük alantas és kicsinyes”. A szabadság megtartása vagy visszanyerése néha áldozatot követel, de a zsarnokokat az tartja hatalomban, hogy számosan túlteljesítik a parancsokat, a zsarnok kegyét keresik, nemcsak engedelmeskednek, hanem helyi, kis zsarnokokká válnak. *„Nem éri be az engedelmességgel, tetszésére is kell lenni: törnie, gyötörnie magát annak, aki vágyik a kegyre, ügyeit intézve halálra dolgozza magát; de még ez sem elég, örömét kell lelnie az úr gyönyörében; saját érzéseit és ízlését el kell felednie, és saját énjét is, mintha nem lett volna soha; ügyelni kell szóra, hangra, gesztusra és szemvillanásra; a szem, a láb, a kéz is csak azért van, hogy lesse a zsarnok gondolatát.”*³

Mára az Orbán-rezsimek rezsimek szerűsége hétköznapi vélekedéssé vált. Ennek az a következménye, hogy a nem alkalmazkodás dőreségnek, felesleges hóbortnak vagy rugalmatlanságnak tetszhet. Úgy tűnhet, hogy reális alternatívák hiányában nincs miért küzdeni, ki kell egyezni, az alkalmazkodás az egyetlen racionális magatartás.

Jogászok, társadalomtudománnyal foglalkozók, értelmiségiek és szakemberek sokasága veszíti el arcát, amikor a tisztességes szakmai munka mellett vagy helyett önszorgalmával túlteljesíti a hatalom elvárásait: kirekesztőbb, mint a hivatalos ideológia és szabályok, lojálisabb az elvártnál, barátságosabb a szörnyetegekkel a kelleténél, elutasítóbb az áldozatokkal a kívántnál. Erre nem ad felmentést az amorális politika bármekkora társadalmi támogatottsága sem. Sőt minél hatékonyabb a rezsimek populista propagandája, annál fontosabb a humánus és demokratikus elvek következetes képviselése. Szigorúbb morális elvekre lenne szükség: minél erősebb a támadás az alapvető szakmai és demokratikus értékek ellen, annál jobban elvárható ennek szigorú kritikája minden lehetséges társadalmi térben.

Mi is lenne a következetes értékmérés? Hogyan lehet tisztán tartani bizonyos tereket? Milyen határokat lenne szükséges meghúzni? Érzékeny, de könnyen belátható distinkciókról van szó, gyakran szimbolikus gesztusokról, amelyek kevés áldozattal járnak. Mégis, mintha a magyar értelmiség számot-

³ Etienne de La Boétie: *Az önkéntes szolgaságról*, Helikon. 1990, 29. o.

tevő része érzéketlen lenne ezekre. Szimbolikus hatású lehetne, ha a rezsím működtetőit, vezetőit, meghatározó alakjait nem tekintenénk kollégáknak, minthogy rendszerszerűen megtagadták a szakmai elveket. Nem konferenciázunk, publikálunk, kutatunk velük együtt, nincs közünk hozzájuk. Rosszulesik egy tartalomjegyzékben szerepelni miniszterekkel, főrangú jogállamrombolókkal, ezért lehetőleg elkerüljük. Nem veszünk részt olyan eseményen, ahol jelen vannak, különösen nem koccintunk velük és elkerüljük a találkozást. Minimális önmegtartóztatást igényel és csak jó ízlés kell hozzá. Nem a rezsím támogatóival, az uralkodó ideológia egyetértőivel lenne ildomos megszakitani a kapcsolatot, hanem a rezsimmel magával. A közjogi intézmények vezetői, a politikai kinevezettek a rendszer maga, tevékenységük Orbánhoz, a vezérhez kötődik. Minden percben volt és van lehetőségük dönteni, és ők a gonosz szolgálatát választották. Legfeljebb politikai vitapartnerek, de nincs közös dolgunk velük. Szakmai vitákat a hatalom nélküli támogatóikkal lehet folytatni. Amíg parancsra szolgálnak és működtetik az autoriter állami hatalmat, addig nem vitaképesek. Vitatkozni szükséges a rezsím támogatóival, velük megteremthető a viszonylag kiegyensúlyozott diszkurzív tér. De a politikai hatalom képviselői erre alkalmatlanok. Félreérti a helyzetet, aki a szükséges egyetértés, párbeszéd, pláne árokbetemetés jelszavával simul a hatalomhoz. De a félreismerés mögött legtöbbször számítás vagy intellektuális restség rejlik. Esetleg félelem, amit még a leginkább illik méltányolni. Járhat következménnyel a tiszta szembenállás és morális ítélet, különösen, ha az általános hangulat inkább a cinkosság felé taszít.

62

Mindazonáltal nem a morális felelősség határainak bizonytalanságáról van szó. Elég pontosan el tudjuk választani a szakmai munkát a rendszer szolgálatától, a szakapparátusokban még mindig dolgoznak tisztességes szakemberek, a legaljasabb államnak is szüksége van rájuk. Minden valószínűség szerint rossz közérzettel végzik dolgukat, ameddig lehet. Az ő választási lehetőségeik korlátozottabbak, a távolmaradás vagy tiltakozás kockázatosabb. De milyen kockázatot vállal egy alkotmánybíró, kormánytag, főügyész, ombudsman, ha nem adja a nevét a romboláshoz? Vissza kell mennie kevésbé kényelmes állásába, ahol nincsenek hatalmi címek és alacsonyabb a fizetés? Ők meggyőződéssel vagy cinizmussal, alázattal és szolgalelkűséggel ülnek ott, ahol ma már nem lehet szakmai tisztességgel megmaradni. Egy világ választja el ezeket a székeket a bürokrácia asztalaitól, ahol még létezhet a szakmai tisztesség. Nekünk kívül az lenne a dolgunk, hogy érezzük ezt a különbséget és a lehetőségekhez mérten tartsuk magunkat ehhez. Az ilyen székekben ülők ne érezzék, hogy ugyanahhoz a szakmai közegehez tartoznak, legyen ez inkább szégyen!

Egy autokráciában is bonyolultak az emberek közötti viszonyok, sokfélék és változékonyak. De az élet egy szűk szeletében leegyszerűsödik, a hatalomhoz való viszony morális megítélése könnyebb. Ettől még egzisztenciálisan terhelt lehet. A hatalom sokféle, de a hatalom korlátlanságának eszméjére épülő rezsimben jobb minden hatalomtól távolságot tartani, vagy legalábbis erős reflexióval kezelni. Ez persze nem azt jelenti, hogy minden hatalommal rendelkezőt egyformán kell megítélnünk. Mindenki teljesítménye, emberségessége, szakmai elvekhez való hűsége alapján ítélni lehet meg. De a rezsím működtetői

mindezeket már nagyon régen elárulták, nincs mit mérlegelni. Az „emberarcú”, mérsékelt, kompromisszumkész stb. káder képzeze becsapás, egyféle arc van, a hatalomé. A rezsim gonoszsága az ő gonoszságuk.

Miközben mindannyian, akik itt élünk, megkötjük keserves kompromisszumainkat ebben a rezsimben is, köztisztviselőként, közalkalmazottként, szabad értelmiségiként vagy vállalkozóként, tanulóként és nyugdíjasként kénytelenek vagyunk sok mindenben alkalmazkodni. Sőt haszonélvezői is lehetünk egy olyan rezsimnek, amelynek egyetlen mondatával sem értünk egyet, és amely undorral tölt el. Elviseljük, hogy csorbítják jogainkat, választási lehetőségeinket, leépítik a szellemi értékeket, tudatosan számolják fel a tudást, és értelmezhetetlen színvonalú karakterek manipulálnak nap mint nap. Növekszik szegényünk, amikor valamelyik közjogi méltóság megszólal. De legalább ne hitelesítsük őket azzal, hogy szakmai partnernek tekintjük őket. A demokratikus érzelmű állampolgárok túlnyomó többsége nincs abban a helyzetben, hogy szimbolikus gesztusokat tegyen. Azok, akiknek a politikai rezsim működtetői valaha a kollégái voltak, az ő érdekükben is cselekszenek, amikor nem imitálnak szakmai beszélgetést vagy „tudományos” ülést a hatalommal. A mesterség alapvető szabályai segítenek becsületesebbnek maradni, képesek olyan maximákat állítani, amelyek utat mutathatnak.

Ahhoz, hogy értelmesen tudjunk beszélni arról, hogy milyen esélyei lehetnek az ellenállásnak Magyarországon, legalább érzékelhető formában léteznie kellene ennek a szimbolikus gesztusnak. Hiszen ahhoz bizonyosan nem elég valaminek a tagadása, erős elvekre és viselkedési mintákra van szükség.

Tranker Kata: Anya babakocsival